

# Halve messer i 1800-tallet

## – seks eksempler

I 1800-tallet var de fleste højmesser såkaldte »halve messer«, dvs. at der fra alteret kun blev messet én bibelperikope, nemlig epistlen. Ved fuld messe skulle både epistlen og evangeliet messes fra alteret, og desuden skulle evangeliet (= prædiketeksten) læses endnu en gang fra prædikestolen i tilknytning til prædiken. Men mange mente, at det var tilstrækkeligt, at evangeliet blev læst fra prædikestolen i tilknytning til prædiken, og dermed opstod de »halve messer«.

Jeg har berørt emnet i en artikel om »Evangelielæsningens placering og funktion i dansk højmesseordning« (DTT 84, 2021, s. 48-91, især s. 60-69). De halve messer begyndte allerede i 1700-tallet, selv om det ikke var i overensstemmelse med Kirkeritualet fra 1685, men det var først i 1800-tallet, at de halve messer officielt blev godkendt. Det skete med et kongeligt reskript af 18. juni 1802 om salmevalget i højmassen, når man brugte Evangelisk-kristelig Psalmebog (Balles Salmebog) fra 1798.

Dette liturgiske notat indeholder seks rekonstruerede halve messer, men kun til og med salmen efter prædiken. De seks eksempler er følgende:

1. Salmereskriptet 1802
2. Johannes Wibergs messe 1832
3. Biskop Mynsters højmesseforslag 1839
4. Viggo Sannes messebog 1879
5. Cederfeld de Simonsens håndbog 1885
6. Anden tekstrække 1885

Alle ordningerne, bortset fra Mynsters forslag fra 1839, går ud fra, at den fulde messe er normen eller idealet. Men de omtaler også en udbredt praksis med halv messe. Og jeg koncentrerer mig i denne sammenhæng om de halve messer.

De halve messer har haft nogle indirekte konsekvenser. Efter min vurdering har de halve messer haft betydning for, at højmessens trosbekendelse i form af trossalmen blev hjemløs og i høj grad forsvandt, fordi dens traditionelle plads efter evangelielæsningen fra alteret ikke fandtes i den halve messe. Og det ser også ud til, at mange af Grundtvigs salmer er beregnet til at blive brugt i en halv messe, hvor der før prædiken kun er to salmer, en indgangssalme og en salme før prædiken (og evangelielæsningen), og hvor der er frit salmevalg.

Efterfølgende seks eksempler på halv messe i 1800-tallet er rekonstruktioner, hvor jeg ser bort fra den fulde messe. Overskrifterne i fed typografi er mine og er indsat i lighed med overskrifterne i den nuværende højmesseordning fra 1992. Den almindelige brødtekst er ordrette citater fra pågældende kilde. Men de fleste af mine kilder er ikke egentlige højmesseordninger, så det er ikke altid muligt at anføre ordrette citater. Jeg har desuden i mange tilfælde tilføjet nogle bemærkninger. Mine bemærkninger står indrykket og med lidt mindre skriftstørrelse, så det er forhåbentlig nogenlunde klart, hvad der er citat, og hvad der er mine forklarende bemærkninger.

Holger Villadsen  
Sakskøbing, april 2026

## 1. Salmereskriptet 1802

### *Indledende bemærkninger*

I 1798 blev der autoriseret en ny salmebog: *Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt* (Balles salmebog). Salmebogen var ikke så kongenial med højmesseordningen i Kirkeritualet 1685 som dens forgænger, Kingos salmebog, og den lagde i høj grad op til det frie salmevalg, som er praksis i dag. Det gjorde det nødvendigt med nogle opfølgende retningslinjer for salmevalget, når man brugte Balles salmebog, og disse retningslinjer blev fastlagt i et kongeligt reskript af 18. juni 1802 til biskoppen over Sjællands stift. Reskriptet kan findes i diverse gamle lov-samlinger, men den nemmeste adgang til reskriptet på nuværende tidspunkt er nok den udgave, der findes i min ufærdige samling af kongelige resolutioner og bekendtgørelser om danske liturgiske forhold i perioden fra ca. 1680 til 1901: <https://sejrupvilladsen.dk/LN-19.pdf>

Jeg citerer i det følgende fra denne ufærdige samling af liturgiske resolutioner og bekendtgørelser. Reskriptet vedrører formelt set kun »Regler for Sangen ved den offentlige Gudstjeneste i de Menigheder, hvor fornævnte Psalmebog er eller vorder indført ...«, men i realiteten ændrer den også på selve højmesseordningen. Den godkender officielt for første gang, at man ikke altid behøver at holde fuld messe (= halv messe). Ved den fulde messe, messer præsten to bibelske perikoper fra alteret, epistel og evangelium. Ved den halve messe messes der kun én perikope, nemlig epistlen. Derefter synges der en salme, som er valgt af præsten, og præsten går på prædikestolen.

### **Indgangsøn og Fadervor**

... 1) at Gudstjenesten hver Gang skulde begynde med den sædvanlige Bøn af Chordøren, ...

Den sædvanlige indgangsøn fra Kirkeritualet 1685 opretholdes, og der har også været bedt et Fadervor.

### **Indgangssalme**

... og derpaa synges en Psalme til Indgang, som maatte være at vælge mellem Psalmerne No. 371-378; ...

Ifølge Kirkeritualet 1685 og Kingos salmebog skulle der til indledning synges en Kyrie-salme. Ifølge salmereskriptet 1802 bortfalder Kyrie-salmen helt. Der synges i stedet en indgangssalme, men der er endnu ikke helt frit salmevalg.

No. 371-378 befinder sig i Balles salmebog i et afsnit med »Bedesalmer«. Underafsnittet hedder »Ordet og Bønnen«. Det er korte salmer på 1-3 vers. De kan opfattes som en sunget opfølgning af indgangsønnen.

### **Trosbekendelsessalme eller Gloriasalme (skiftevis)**

... 2) at Præsten derefter skulde intonere for Alteret til Høimesse den ene Søn- og Hellig-Dag Psalmen No. 1, den anden Søn- og Hellig-Dag Psalmen No. 3, som derpaa af Menigheden fortsættes indtil Enden ...

Nr. 1 i Balles salmebog er trosbekendelsessalmen »Vi troe, vi Alle troe paa Gud«. Nr. 3 er Gloriasalmen »Alene Gud i Himmerig«.

Ifølge Kirkeritualet 1685 og Kingos salmebog skulle der efter den indledende Kyrie-salme synges en Gloriasalme. Salmereskriptet opretholder Gloriasalmen på denne plads, men kun hver anden gang. Der veksles med trossalmen, som tidligere blev sunget ved alle højmesser efter evangelielæsningen fra alteret.

### **Kollekt og epistel**

... 3) at Præsten derpaa maatte messe Collect og Epistel, ...

Ved den halve messe er det kun kollekten og epistlen, der messes fra alteret.

### **Salme før prædikenen / Hovedsalme**

... 5) men at, naar fuld Messe bortfalder (paa det at Tid kunde levnes efter Prædikenen til Catechisation, Communion og ministeriale Forretninger) maatte synges en af Præsten valgt Psalme, som ikke maatte være kortere end 2 Vers, da Sangeren ligeledes fremtræder i Chordøren for at forelæse det 1ste Vers, og med det sidste Vers gaar Prædikanten paa Prædikestolen ...

Salmereskriptet 1802 bruger ikke udtrykket »halv messe«, men taler i stedet om, at den fulde messe kan bortfalde for at give mere tid. Når der

ikke holdes fuld messe, bliver evangelieteksten ikke messet fra alteret, og der bortfalder en salme.

Ifølge Kirkeritualet 1685 og Kingos salmebog blev trosbekendelsessalmen sunget ved alle højmesser efter evangelielæsningen fra alteret og inden præsten gik på prædikestolen. Ifølge salmereskriptet bortfalder trosbekendelsessalmen på denne plads og synges i stedet i højmessens indledning, men kun hver anden gang. Den faste trosbekendelsessalme efter evangelielæsningen og forud for prædikenen afløses på denne plads af en frit valgt salme.

### **Prædiken indledt med evangelielæsning**

... 6) at det maatte være tilladt, ligesom hidtil paa Høitidsdagene paa hver Søn- og Helligdag, at lade synge fra Prædikestolen 1 eller 2 Vers, enten strax efter at Prædikanten havde forelæst Texten, som skal forklares, eller og under Prædikenen selv, hvor han finder at denne Sang kan tjene til nyttig Afveksling i hans Foredrag og til Opbyggelse for Tilhørerne, skulde han da selv oplæse det eller de Vers, som han vilde lade synge, hvorpaa Sangeren med Orglet, hvor dette findes, intonerer Psalmen, ...

Ved fuld messe bliver dagens evangelietekst læst to gange. Den bliver først messet fra alteret og dernæst læst fra prædikestolen som indledning til prædikenen. Når der holdes halv messe, bliver evangelieteksten kun læst fra prædikestolen.

### **Salme efter prædikenen**

... 7) at Prædikanten, naar Prædikenen er til Ende, skulde, før han gaar ned af Prædikestolen, forelæse det 1ste Vers af den Psalme, som da skal synges, hvorpaa følge Kirkeforretningerne, ...

## 2. Wiberg 1832

### *Indledende bemærkninger*

Ifølge Kirkeritualet 1685 skal præsten synge (messe) de fleste teksterne fra alteret. I højmessens indledning gælder det hilsen, kollekt, epistel og evangelium. Han skal endvidere indlede (intonere) gloriasalmen og trosalmen. I de ældste alterbøger var der i et vist omfang noder til præstens sungne tekster, men i Baggers alterbog fra 1688 og de efterfølgende alterbøger er der ingen noder. Den eneste rettesnor var, at præsten skulle synge »med sædvanlig Tone«. Præsterne var henvist til sædvane og mundtlig overlevering. Sådan havde det været i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Vi skal helt frem til 1832, før der igen kom en bog med noder til præstens messesang.

I 1832 udgav Johannes Wiberg (1780-1848), der siden 1822 havde været kantor ved Vor Frue Kirke i København, en vejledning i messesang: *Messe-Melodier*. Der er her noder til følgende led i altertjenesten før prædikenen:

- Præstens intonation af de to første strofer af gloriasalmen.
- Præstens hilsen forud for kollekten.
- Noder til et eksempel på en kollekt fra anden påskedag.
- Noder til et eksempel på en lektie, også hentet fra anden påskedag.
- Præstens hilsen og indledning på evangelielæsningen.
- Et eksempel på et evangelium, også hentet fra anden påskedag.
- Supplerende eksempler fra 16. søndag efter trinitatis.

I denne sammenhæng bruger jeg Wibergs håndbog som kilde til liturgisk praksis i Danmark, og jeg interesserer mig ikke specielt for messesangen, men for bemærkningerne om forløbet af en almindelig højmesse, og herunder særligt bemærkningerne om forløbet ved en halv messe.

Det var i 1832 kun 30 år siden, at salmereskriptet blev udsendt i 1802, men på nogle punkter ser det ud til, at praksis er anderledes, end det foreskrives i salmereskriptet. Det drejer sig især om højmessens indledning. Trossalmen ser ud til at være gået ud af brug, og det er tilsyneladende kun nogle steder, at man synger gloriasalmen efter indgangssalmen. Vor Frue Kirke i København havde status af dansk normkirke, så den praksis som kirkens kantor beskriver, kan ikke betragtes som en ligegyldig afvigelse fra de formelle regler.

### **Indgangsbøn**

Naar Gudstjenesten om Sön- og Hellig-Dage skal tage sin Begyndelse, gaaer Præsten for Alteret, lader sig der af vedkommende Kirkebetjent iføre Messeklæderne, og knæler paa den ved Alteret værende Skammel, medens den anordnede Bön læses i Chorsdören.

### **Indgangssalme**

Efterat Indgangs Psalmen er afsjungen, og paa sine Steder ogsaa, hvor Brug er, Psalmen »Alene Gud i Himmerig«, hvis 2de første Stropher da intoneres og synges alene af den messende Præst saaledes: ...

Wiberg anfører ikke nærmere om indgangssalmen. Måske er praksis allerede på dette tidspunkt blevet, at der også er frit salmevalg vedrørende indgangssalmen?

### **Gloriasalme (eventuelt)**

Jf. teksten ovenfor. Wiberg anfører ikke noget om trosbekendelsessalmen på dette sted i højmissen, så den er formentlig faldet væk i Vor Frue Kirke på dette tidspunkt. Og det er slet ikke sikkert, at der er nogen Gloriasalme. Det er kun nogle steder, at den er i brug.

### **Hilsen**

... vender Præsten sig mod Menigheden og messer: »Herren være med Eder!« [med noder] og vender sig derpaa igjen mod Alteret, medens Choret svarer »Og med din Aand« som følger [noder til 3 eller 4 stemmer].

### **Kollekt**

Derefter messer han Collecten, som følger, til Exempel ...

### **Lektie eller Epistel**

Derpaa vender Præsten sig atter mod Menigheden og messer Lectien (eller Epistelen) som følger: ...

... Hvor der kun er Halv-Messe, følger det af sig selv, at Præsten, efterat Collecten og Epistlen eller Lectien er messet, forlader Alteret.

Wibergs Messe-Melodier indeholder nogle definitioner af hel messe og halv messe: »Messen för Prædiken kan være enten saakaldet Heel- eller Halv-Messe. Ved Heel-Messe forstås, naar baade Collect, Epistel eller Lectie og Evangelium messes; ved Halv-Messe derimod, naar allene Collect og Epistel eller Lectie messes, hvilket sidste især finder sted i Landsbykirker.«

### **Salme**

Ved fuld messe synges efter epistlen den »saakaldte Höimesse-Psalme eller Hoved-Psalme«. Derefter messer præsten evangeliet fra alteret. Efter evangelielæsningen afføres han messeklæderne og forlader alteret.

Ved halv messe anfører Wiberg ikke nærmere om salmen efter epistlen (= salmen før prædiken); han anfører kun, at præsten forlader alteret, efter at han har messet epistlen. Jeg går ud fra, at man har holdt sig til bestemmelserne i salmereskriptet fra 1802 om salmevalget, når der ikke er fuld messe. Her synges der en af præsten valgt salme, som ikke må være kortere end to vers.

## Prædiken

Wibergs bog handler primært om præstens messesang, og præsten messer ikke fra prædikestolen. Så der står slet ikke noget om, hvad præsten gør på prædikestolen. Men det må anses for givet, at præsten har læst dagens evangelium inden selve prædikenen.

## Salme efter prædikenen

Om Altertjenesten efter Prædiken: Strax efter Prædiken synges en Psalme, under hvilken Præsten gaaer for Alteret, og bliver, hvis der er Altergang, der iført Messeklæderne. Naar Psalmen er udsjungen, vender Præsten sig imod Communicanterne og oplæser Intimationen til Alterens Sacramente efter Alterbogen, hvorefter han ...

## 3. Mynsters forslag 1839

### *Indledende bemærkninger*

De andre eksempler i dette notat er autoriserede ordninger eller beskrivelser af en højmessepraksis, der har udgangspunkt i en autoriserede ordning. Dette tredje eksempel på halv messe er anderledes, fordi det kun er et forslag, og det blev ikke autoriseret.

Eksemplet afviger også på et andet punkt. Her er normen nemlig, at der kun skal være én bibelsk læsning fra alteret. Forslaget regner ikke med muligheden af to bibelske læsninger fra alteret. Derfor er det måske misvisende at bruge det som et eksempel på en »halv messe«, men eksemplet har det til fælles med de andre eksempler, at der kun er én bibelsk læsning fra alteret.

Det tredje eksempel er biskop Jacob Peter Mynsters forslag fra 1839 til en ny »Forordnet Alterbog for Danmark« og et dermed sammenhørende forslag til et nyt »Kirke-Ritual for Danmark«. Titlen på biskop Mynsters forslag er: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark* (Kjöbenhavn: Schultz 1839). Det består af tre dele med hver deres sidenummerering: I Forslag til alterbog, II Forslag til kirkeritual og III Bemærkninger til forslagene. Forslaget til højmesseordning findes i del II med forslag til et kirkeritual for Danmark (s. 6-13).

I bemærkningerne skriver Mynster, at han foreslår, at den fulde messe skal bortfalde, fordi den stort set er gået ud af brug og er trættende: »Den saakaldte Fuld-Messe, eller at baade Epistel og Evangelium messes for Prædiken, har jeg foreslaaet at skulle bortfalde. Den bruges nu vel kun i Kiøbenhavns Kirker, og da den i sig selv er trættende, og kun meget faa Tilhørere ere tilstede derved, saa synes den ganske at burde udelades,

hvorved ogsaa noget mere Tiid vil vindes for Skriftemaalet om Morgen-  
nen« (Bemærkninger, s. 36).

### **Præludium**

Naar Høimessen, hvad enten det er Først- eller Sidst-Tieneste, skal begyn-  
de, træder Præsten strax for Alteret, medens der præluderes fra Orgelet,  
hvor et saadant haves.

### **Indgangsbøn og Fadervor**

Derpaa læser Cantoren eller Kirkesangeren i Chorsdøren den liden Bøn,  
som findes i Alterbogen: »Herre! jeg er indkommen i dette dit hellige  
Huus etc.«, og slutter med Fadervor. Imidlertid knæler Præsten paa Knæ-  
leskammelen ved Alteret.

### **Indgangssalme**

Derpaa synges en Indgangs-Psalme eller et Vers, som, hvor den evange-  
liskchristelige Psalmebog er indført, tages af Psalmerne No. 371 til No.  
379; ...

Mynster holder sig her til bestemmelserne i salmereskriptet fra 1802.

### **Trosbekendelsessalme eller Gloriasalme**

... derefter skifteviis No. 1: »Vi troe, vi alle troe paa Gud,« eller No. 3:  
»Alene Gud i Himmerig.« Dersom Præsten er øvet i Sang, intonerer han  
fra Alteret denne Psalme, hvilken Choret og Menigheden derefter fortsæt-  
ter indtil Enden.

Også her holder Mynster sig til bestemmelserne i salmereskriptet 1802.

### **Hilsen**

Præsten, som hidtil har staaet vendt mod Alteret, vender sig nu til Menig-  
heden, og siger i Messe-Tone: »Herren være med Eder!« hvortil Choret og  
Menigheden svarer: »Og med din Aand!«

### **Kollekt**

Præsten vender sig igien mod Alteret, og synger den Collect for Prædiken,  
som findes i Alterbogen for den Tid i Kirkeaaaret eller for den Dag i Særde-  
leshed. ...

### **Dagens evangelium eller epistel**

Derpaa vender Præsten sig atter til Menigheden, og messer Dagens Evan-  
gelium eller Epistel, hvorved er at agte, at, naar der prædikkes over Evan-  
geliet, messes Epistelen, men naar der prædikkes over en af de to andre for  
Dagen foreskrevne Texter, messes Evangeliet. Naar Evangeliet messes,

siger Præsten først: »Dette hellige Evangelium skriver Evangelisten N.« og Choret svarer: »Gud være lovet for sit glædelige Budskab!« ...

Den tekst, der messes fra alteret, er ikke dagens prædiketekst. I alterbogen er der tre tekster til hver søndag eller helligdag. Den første er en evangelietekst, som oftest er det dagens gamle evangelium. Den anden er en epistel eller lektie. Desuden er der en såkaldt »Tredie Text til Prædiken«. I de fleste tilfælde vil den messede bibeltekst fra alteret være dagens gamle evangelieperikope.

### **Lang salme og kort salme**

Der synges derpaa to Psalmer, en længere og en kortere, hvilke af Præsten forud ere valgte, og hvis Nummere ere skrevne eller opsatte paa Tavlerne; dog kan den sidste af disse Psalmer bortfalde, naar Tiden behøves til andre Forretninger i Kirken.

### **Prædiken og læsning af prædiketekst**

Prædikenen begynder med en kort Bøn, førend Texten oplæses. Dog kan Prædicanten ogsaa begynde med det Ønske: »Naade være med Eder, og Fred, fra Gud vor Fader og den Herre Jesu Christo! Amen«, og da i en kort Indgang forud gjøre opmærksom paa Textens Indhold. Derpaa forelæser han Texten lydelig, og imidlertid reiser Menigheden sig.

Dersom Prædicanten vil, kan han, især paa Høitidsdagene, efter Textens Oplæsning eller paa et andet Sted i hans Prædiken lade afsynge en Psalme, helst dog kun eet Vers, aldrig mere end to.

Prædiketeksten læses kun fra prædikestolen, som i de andre eksempler på halve messer. Prædiketeksten vil i en del tilfælde være en epistel eller en lektie.

### **Salme efter prædikenen**

Efter Prædikenen synges en kort Psalme, som for hver Gang vælges af Præsten; imidlertid gaar Præsten for Alteret.

## 4. Sanne 1879

### *Indledende bemærkninger*

Viggo Sanne (1840-1896) blev i 1874 kantor ved Vor Frue Kirke i København, og i tilknytning til dette arbejde udgav han i 1879 en lærebog i messe-sang: *Messebog ved Viggo Sanne, Kantor ved Vor Frue Kirke* (Kjøbenhavn 1879). Ifølge forordet er der ikke tale om et forslag til noget nyt, men det har været udgiverens plan »at bidrage til, at den musikalske Del af Guds-tjenesten, saaledes som den nu forefindes, saa meget som muligt kunde komme til sin Ret«.

I denne sammenhæng bruger jeg messebogen som kilde til højmesse-praksis i den sidste periode forud for indførelsen af anden tekstrække i 1885. Som udgangspunkt forudsætter han en fuld messe og har messetoner til nogle evangelietekster. Som eksempler bruger han evangelierne til 1. søndag i advent, 16. søndag efter trinitatis og 2. påskedag. Men han omtaler også muligheden af en halv messe, og det er en sådan halv messe, som jeg forsøger at rekonstruere i det følgende.

Sannes messebog fra 1879 minder en del om Wibergs messebog fra 1832, men der er i perioden sket nogle mindre ændringer. Sanne omtaler eksempelvis ikke nogen gloriasalme og har ikke intonationer til salmen, så den er måske gået ud af brug i mellemtiden? En anden mulighed er, at den ved fuld messe har fået en ny plads som »den anden Indgangssalme«, der synges efter epistlen og inden evangelielæsningen.

Den anden salme ved fuld messe er ifølge salmereskriptet 1802 højmes-sens hovedsalme, og Wiberg kalder den i 1832 for den »saakaldte Höimesse-Psalme eller Hoved-Psalme«. Men Sanne kalder i stedet salmen for »den anden Indgangssalme«, og det kunne godt passe på gloriasalmen eller trosbekendelsessalmen, hvis udgangspunktet er salmereskriptet fra 1802. Her blev der jo netop sunget to indgangssalmer.

### **Indgangspræludium**

Før Tjenesten begynder, og under Indgangspræludiet, hvor Orgel haves, gaar Præsten foran Alteret, hvor han iføres Messeklæderne af vedkom-mende Kirkebetjent, for saa vidt disse bruges ved Højmessens.

I en fodnote bemærkes: »Mange Steder paa Landet bruges ikke Messe-klæderne ved Højmessens«.

### **Indgangsbøn**

Derefter knæler han for Alteret, medens den anordnede Bøn læses i Kors-døren.

## **Første Indgangssalme**

Efter at den første Indgangssalme er sunget, vender Præsten sig mod Menigheden ...

Sanne taler om »den første Indgangssalme«. Han lader til at forudsætte frit salmevalg til denne salme. Og der er ikke antydning af, at man på denne plads efter indgangssalmen har sunget en trosbekendelsessalme eller en Gloriasalme. Men måske har de fundet en ny plads og er ved fuld messe blevet sunget som anden salme efter epistlen? Sanne kalder - med et ret specielt udtryk - denne salme for »den anden Indgangssalme«.

## **Hilsen**

... vender Præsten sig mod Menigheden og messer: »Herren være med eder!« [med noder]. Koret (Menigheden) svarer »Og med din Aand« som følger [noder til 3 eller 4 stemmer eller orgel].

## **Kollekt**

Derefter messer Præsten Collecten; som Exempel ...

Sanne bruger et eksempel fra 1. søndag i advent. Der er senere et par supplerende eksempler fra 2. påskedag og 4. søndag i advent.

## **Epistel eller Lektie**

Præsten vender sig atter mod Menigheden og messer Epistelen (eller Lectien), som følger: ...

... Messen før Prædiken kan enten være Hel- eller Halvmesse, ...

... Hvor der kun er Halvmesse, forlader Præsten Alteret, efter at Collecten og Epistelen (eller Lectien) ... er messet.

Sannes Messebog indeholder ligesom Wibergs bog nogle definitioner af helmesse og halvmesse. Men så vidt jeg kan se, kludrer han i sine definitioner, så jeg udelader dem i denne sammenhæng. Men hvis man vil læse dem, kan man finde dem øverst på side 9. Han bemærker, at den halve messe især bruges ved froprædiken i hovedstadens kirker og til højmesse i landsbykirker.

Hvis der prædikes over epistlen, er det dagens evangelium, der messes på denne plads, som første og eneste bibellæsning fra alteret.

## **Salme (før prædiken)**

Ved fuld messe synges efter epistlen »den anden Indgangssalme«, hvorefter præsten messer dagens evangelium. Både anden indgangssalme og evangelie-mesningen fra alteret bortfalder ved halv messe.

Sannes messebog indeholder ikke - så vidt jeg kan se - nærmere bemærkninger om salmen inden prædiken, hverken ved helmesse eller ved halvmesse. Ved helmesse er der en bemærkning om, at præsten efter evangelie-mesningen igen vender sig mod alteret og afføres messe-

klæderne. Derefter forlader han alteret. Men der står ikke noget om salmen før prædikenen. Jeg går ud fra, at praksis har været, at salmen var en frit valgt salme, som skulle lægge op til prædikenen og evangelielæsningen.

### **Prædiken**

Sannes messebog handler primært om præstens messesang, og præsten messer ikke fra prædikestolen. Så der står slet ikke noget om, hvad præsten gør på prædikestolen. Men det må anses for givet, at præsten har læst dagens evangelium inden selve prædikenen.

### **Salme efter prædikenen**

Altertjenesten efter Prædiken: Efter Prædiken synges en Salme, under hvilken Præsten gaar for Alteret og bliver, hvis der er Altergang, der iført Messeklæderne. Naar Salmen er sunget, vender Præsten sig imod Kommunikanterne og oplæser Intimationen til Alterens Sakramente efter Alterbogen, hvorefter han ...

## **5. Cederfeld de Simonsen 1885**

### *Indledende bemærkninger*

I 1885, umiddelbart inden indførelsen af anden tekstrække i 1885, udgav provst C. C. S. de Simonsen (1839-1992) en lille håndbog på 44 sider med titlen: *Kirkeaaaret, Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger, en Haandbog for Kirkegjængere og Menighedsmedlemmer* (Kjøbenhavn: Schultz 1885). Jeg bruger den i denne sammenhæng som kilde til dansk højmessepraksis i begyndelsen af 1880'erne. Det er ikke et forslag til ændring af højmissen, men en kort beskrivelse af, hvordan højmissen ideelt set burde holdes, hvis man holdt sig til gældende regler og aktuel praksis.

Som udgangspunkt beskriver han en fuld messe, men han skriver i en fodnote, at det mest almindelige er en halv messe: »I de fleste Landsbykirker og i adskillige Kjøbstadskirker holdes der i Regelen kun halv Messe undtagen paa de store Høitidsdage. Da bliver der kun messet eet Skriftafsnit fra Alteret og ikke sjældent udeladt en af Psalmerne før Prædiken.« Jeg forsøger i det følgende at beskrive den halve messe, sådan som den almindeligvis blev holdt ifølge Cederfeld de Simonsen.

## Indgangsbønnen

»Herre, jeg er indkommen o. s. v.«

Til indgangsbønnen hører fortsat et Fadervor.

## Indgangssalmen

Cederfeld skriver i bemærkningerne, at »Indgangssalmen« er navnet på den første salme, der synges ved gudstjenesten. I den nuværende form stammer den fra salmereskriptet fra 1802. Han anfører ikke noget om begrænsninger i salmevalget, og praksis i slutningen af 1800-tallet må have været, at præsten frit kunne vælge indgangssalme fra de autoriserede salmebøger.

Ifølge salmereskriptet 1802 skulle der efter den korte indgangssalme skriftevis synges trossalmen eller gloriasalmen. Ifølge Cederfeld er den aktuelle praksis, at en af de to salmer ved fuld messe synges efter epistlen. Jeg går ud fra, at ingen af de to salmer blev sunget ved halv messe, men det bliver ikke sagt direkte.

## Collect

Kollekten indledes med præstens hilsen til menigheden og menighedens responsorium eller gensvar. Cederfeld går ud fra, at kollekten messes af præsten, og at den afsluttes med menighedens »Amen«.

## Epistelen eller Lectien

Ved halv messe messes der kun en bibeltekst fra alteret, og det er normalt epistlen. Cederfeld forudsætter, at epistlen messes.

Ifølge Cederfeld synges der ved fuld messe imellem epistellæsningen og evangelielæsningen enten »Troessalmen: *Vi tro, vi Alle troe paa Gud*« – eller »Jubelsalmen: *Alene Gud i Himmerig*«, intoneret af præsten og forsat af menigheden. Det er en modifikation af salmereskriptet fra 1802, hvor de to salmer skulle synges skiftevis, umiddelbart efter indgangssalmen. Efterfølgende har ifølge Cederfeld den skik fæstnet sig, at den ene eller den anden af dem synges efter epistelens oplæsning, og inden evangeliet bliver læst. Det er måske derfor, at Sanne kalder salmen for »den anden Indgangssalme«?

## Hovedpsalme / Høimessepsalme

Ved fuld messe synges efter evangelielæsningen dagens hovedsalme. Jeg går ud fra, at salmen inden prædiken også betragtes som dagens hovedsalme, når der holdes halv messe, og der ikke er nogen evangelielæsning fra alteret.

I bemærkningerne skriver Cederfeld, at hovedsalmen, som undertiden også kaldes »Høimessepsalmen«, er den salme, som synges umiddelbart før prædiken. Ifølge salmereskriptet fra 1802 skulle hovedsalmen synges mellem epistlen og evangeliet, men praksis i 1885 har altså ændret sig til, at hovedsalmen er den salme, der synges før prædiken.

## Prædiken, indledt med evangelielæsning

Cederfeld har i sin lille håndbog ikke nogen direkte bemærkninger om oplæsning af evangelieteksten forud for selve prædikenen. Men jeg anser det for at være en selvfølge. Og indirekte fremgår det også af hans bemærkning om, at menigheden i de fleste kirker på de store højtidsdage synger et såkaldt prædikestolsvers »enten før eller efter Evangeliets Oplæsning«. Og han anfører endvidere, at menigheden står op under afsyngelsen af prædikestolsverset, »saavelsom under Evangeliets Oplæsning«.

## Psalme efter prædikenen

Der er ikke i Cederfelds håndbog – så vidt jeg kan se – nærmere om denne salme. Når der holdes altergang, bemærker Cederfeld, at den foregår, »efter at den første Psalme efter Prædiken, er sunget«.

## 6. Anden tekstrække 1885

### *Indledende bemærkninger*

I 1885 blev der ved kongelig resolution af 28. januar 1885 autoriseret en anden tekstrække. Og reglerne om brugen af den nye anden tekstrække blev formuleret i en bekendtgørelse af 2. februar 1885. Reglerne blev revideret i 1897, men jeg holder mig i denne sammenhæng til perioden fra 1885 til 1897.

I denne periode havde evangeliet fra første række forsteret ved altertjenesten, og evangeliet fra anden række blev ikke messet fra alteret, hverken når der blev prædikeret over evangeliet fra første tekstrække eller over evangeliet fra anden tekstrække. Udgangspunktet og idealet var, at der blev holdt fuld messe med to perikoper fra alteret (epistel og evangelium). Men det blev tilladt at fortsætte med at holde halv messe.

I det følgende forsøger jeg at beskrive ordningen med halv messe, hvis man holdt sig til reglerne, sådan som de var formuleret i bekendtgørelsen af 2. februar 1885. Bekendtgørelsen kan findes eksempelvis i *Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, hvor de relevante bekendtgørelsen efterfølgende blev samlet. Aktuelt er den nemmeste adgang til bekendtgørelsen formentlig min ufærdige samling af kongelige resolutioner og bekendtgørelser i perioden fra ca. 1680 til 1901:

<https://sejrupvilladsen.dk/LN-19.pdf>

### **Indgangsbøn**

Ingen forandring i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække.

### **Indgangssalme**

Ingen forandring i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække.

### **Hilsen og kollekt**

Ingen forandring i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække.

### **Første læsning**

De gamle Evangelier skulle have Eneret ved Altertjenesten. Hvor der er fuld Messe, benyttes de nye Epistler, naar der prædikes over de nye Evangelier; hvor der ikke er fuld Messe, træder de gamle Evangelier istedenfor de nye Epistler.

I de år, hvor der prædikes over evangeliet fra den nye tekstrække, læses (messes) fra alteret ved halv messe evangeliet fra den gamle tekstrække. Her bliver der altså slet ikke læst nogen epistel. I de år, hvor der prædikes over evangeliet fra den gamle tekstrække, skal reglen formentlig forstås sådan, at det er epistlen fra den gamle tekstrække, der skal messes fra alteret, når der holdes halv messe. Men læst helt bogstaveligt kunne reglen »De gamle Evangelier skulle have Eneret ved Altertjenesten« godt betyde, at det gamle evangelium også blev læst som eneste tekst fra alteret, når der blev prædikeret over det gamle evangelium. Set i lyset af de tidligere ordninger for halv messe, er det dog ikke en sandsynlig forståelse.

### **Salme før prædikenen**

Ingen forandring i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække.

### **Prædiken indledt med prædiketekst**

[Den nye tekstrække] ... autoriseres til Brug ved Gudstjenesten ved Siden af den i Alterbogen anordnede Textrække, saaledes at der fra 1ste Søndag i Advent 1885 prædikes over den førstnævnte Textrække hele Aaret igjennem, fra 1ste Søndag i Advent 1886 over de gamle Texter, ligeledes Kirkeaaet igjennem, og saaledes fremdeles vekslede.

Ved højmesse prædikes der over en evangelietekst, som læses fra prædikestolen, umiddelbart forud for prædikenen. Den senere tommelfingerregel formulerer det på den måde, at der prædikes over første tekstrækkes evangelium i de kirkeår, hvis hovedpart falder på ulige årstal, og over anden tekstrækkes evangelium i de år, hvor størstedel falder på lige årstal.

### **Salme efter prædikenen**

Ingen forandring i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i 1885.

## Tillæg: Norsk kort form 1889

### *Indledende bemærkninger*

De seks danske eksempler har jeg kaldt rekonstruktioner, for de ikke findes formuleret selvstændigt som en halv messe, men kun som en forkortelsesmulighed i forhold til en fuld messe. Men i den norske kirke findes der en halv messe i den autoriserede »Alterbog for den norske kirke« fra 1889. Der findes i denne alterbog fire højmesseordninger: A. Den fuldstændigere Form, B. Den kortere Form, C. Langfredags-Gudstjeneste og D. Bededags-Gudstjeneste. I det følgende anfører jeg et uddrag af »Den kortere Form«.

Alterbogen blev indført ved kongelig anordning den 14. februar 1889 af kong Oscar. Ved samme lejlighed ophævedes de ældre danske ordninger, herunder »Kirkeritualet af 25de Juli 1685, Alterbogen af 7de April 1688 og senere Bestemmelser om Gudstjenesten og de kirkelige Handlinger ... «. Efter min vurdering er den norske korte højmesseform fra 1889 dog på mange punkter et eksempel på en praksis, der ikke afviger meget fra en meget udbredt dansk praksis i 1800-tallet. Og den korte ordning er i denne sammenhæng interessant, fordi der er tale om en autoriseret ordning med kun én bibelsk læsning fra alteret.

Det ser ikke ud til, at der i den korte form normalt har indgået nogen trosbekendelse, hverken i form af en trosbekendelsessalme eller i form af Apostolikum. Her afviger den korte form tydeligt fra den fuldstændigere form, hvor der efter evangelielæsningen fra alteret (pkt. 8) følger den apostolske trosbekendelse, sagt af præsten alene eller af præst og menighed i fællesskab (pkt. 9). I den korte form er det kun på de tre store højtider, at der synges en trosbekendelsessalme i forbindelse med, at det gamle evangelium også læses fra alteret de pågældende dage.

Jeg citerer fra et eksemplar af Alterbogen fra 1893: »Alterbog for den norske Kirke« (Kristiania: Grøndahl & Søns Forlag 1893). I mit eksemplar er der nogle senere indklæbte tilføjelser, herunder »Nadverritual for den norske kirke, anordnet ved kgl. resolution av 23de december 1914«. Den kortere form findes side 26-41. Overskrifterne i det følgende er de originale. Det samme gælder selve teksten, men jeg har dog foretaget nogle forkortelse og nøjes med indledningsordene på de tekster, som ikke er relevante i denne sammenhæng.

*HV, 18. april 2026*

## B. Den kortere Form

Naar Høimesse-Gudstjenesten skal holdes, ringes der først tre Gange med Kirkens Klokker, sidste Gang ved Tjenestens Begyndelse. Paa de store Høitidsdage kimes der mellem første og anden, og anden og tredje Ringning; Aftenen i Forveien ringes og kimes der en Time.

Naar der er ringet sammen, gaar Presten for Alteret, medens der paa Orgelet (hvor et saadant haves) spilles et kort Præludium. Derefter begynder Gudstjenesten med følgende

### 1. Indgangsbøn,

som læses af Klokkeren (Kirkesangeren) i Kordøren, medens Presten knæler paa Bedeskammelen ved Alteret:

Herre! Jeg er kommen ind i dette Dit hellige Hus for at høre, ... Det høre og bønføre Du ved Jesus Kristus! Amen.

Fader vor, Du, som er i Himlene! ... Thi Riget er Dit, Magten og Æren i Evighed. Amen.

### 2. Indgangssalme.

Her kan ogsaa bruges to Salmer, særlig en Kyrie-Salme med efterfølgende Lovprisnings-Salme f. Ex.: »Alenest Gud i Himmerig«.<sup>1</sup>

### 3. Kollekt.

Presten vender sig mod Menigheden og synger:<sup>2</sup>

Herren være med eder!

Menigheden svarer: Og med din Aand!

Presten: Lader os alle bede!

Derefter vender han sig mod Alteret og synger Dagens Kollekt.

Menigheden: Amen.

### 4. Epistel.

Presten vender sig mod Menigheden og siger: Denne hellige Epistel (Lektie) skriver o. s. v., hvorefter Aarets Epistel (Lektie) for dagen læses.

Ved Epistelens Læsning reiser Menigheden sig.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> HV: Det ligner en variant af salmereskriptet fra 1802. Men der er ikke tale om, at man som anden indgangssalme skiftevis skal synge Trosbekendelsessalmen eller Gloriasalmen. Og man opretholder muligheden af at synge en Kyriesalme.

<sup>2</sup> »Anmerkning. Dersom Presten enten ikke eller kun maadelig kan synge, bør han paa dette og de øvrige tilsvarende Steder i Gudstjenesten heller simpelthen fremsige Ordene.«

<sup>3</sup> HV: Der findes herefter en anvisning om, at der ved de store højtider efter epistlen synges en kort salme, hvorefter præsten læser dagens gamle evangelium. Derefter synger menigheden en »Trosbekendelses-Salme«. Denne ordning kan ogsaa benyttes på andre søn- og helligdage. For overskuelighedens skyld har jeg erstattet denne tekst af denne fodnote.

## 5. Høimessesalme.

### 6a. Prædiken.

Presten gaar paa Prædikestolen og indleder Prædikenen med Bøn, der slutter med Fadervor.

Paa de tre store Høitider og paa Kristi Himmelfartsdag synges, førend Texten oplæses, et til Høitiden passende Salmevers, saasom ...

Derefter læses Dagens Text, og der prædikeres over denne. Prædikenen slutter med det lille Gloria: Ære være Faderen og Sønnen og den Helligaand, som var og er og bliver een sand Gud fra Evighed til Evighed! Amen.

### 6b. Den almindelige Kirkebøn

sker derefter paa en af følgende Maader.

Enten:

Evige, barmhjertige Gud, vi bede Dig ... at opstaa til din Herlighed! Amen.

Eller:

Evige, almægtige Gud! Vi takke Dig ... naa til Livets Opstandelse! Amen.

Endelig samles en hele kirkebøn i Fadervor:

Fader vor, Du som er i Himlene! ... Amen.

...

Derpaa siger Presten:

Modtager Herrens Velsignelse!

Herren velsigne dig og bevare dig! Herren lade Sit Ansigt lyse over dig og være dig naadig! Herren løfte sit Aasyn paa dig og give dig Fred! Amen.

## 7. Salme efter Prædikenen.

Derefter følger *Barnedaab*, hvor ikke denne Handling er eller efter Andragende fra Menigheden med vedkommende Biskops Samtykke bliver henlagt til en anden Tid. Daabshandlingen indledes og slutes med passende Salmevers.

Derpaa sker *Ungdommens Katekisation*, hvor saadan finder Sted. Denne indledes og slutes med passende Salmevers.

## 8. Salmevers før Nadveren,

hvorunder Presten gaar for Alteret.<sup>4</sup>

---

<sup>4</sup> HV: Derefter følger: 9. Nadverformaning, 10. Fadervor, 11. Indstiftelsesordene, 12. Uddelingen, 13. Takkesalme for Nadveren, 14. Takkekollekt for Nadveren, 15. Herrens Velsignelse, 16. Slutningssalme, 17. Udgangsbøn. Teksterne til disse punkter er udeladt i denne sammenhæng.